

מלך פורץ לו דרך על יד איש בן פרצי

"מלך פורץ גדר לעשות לו דרך ואין ממחין בידו". אמירה זו מופיעה במספר הקשרים בדברי תנאים ואמוראים. במאמר זה נעיין במופעים הללו ובפרשנותם, ונעמוד על המשמעות הערכית הנלמדת מהביטוי: "מלך פורץ" והקשרה לתיאור מעלת מלכות בית דוד: "ויהי ביתך כבית פרץ אשר ילדה תמר ליהודה... אלה תולדות פרץ... וישי הוליד את דוד" (רות ד, יב, יח-כב).¹

א. מלך פורץ לו דרך

1. לצרכי מלחמה

המשנה במסכת סנהדרין בפרק שני עוסקת בעניני כהן גדול (משנה א), ובעניני מלך (משניות ב-ה). אחת מבין המשניות הללו (משנה ד) עוסקת בעניני מלחמה שהמלך מוביל:

ומוציא למלחמת הרשות על פי בית דין של שבעים ואחד. ופורץ לעשות לו דרך, ואין ממחה בידו. דרך המלך אין לו שיעור. וכל העם בוזזין ונותנין לו, והוא נוטל חלק בראש.

המשפטים: "מלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחה בידו", וכן "דרך המלך אין לה שיעור", מופיעים בין שתי הלכות שעוסקות בעניני מלחמה - הסמכות לגייס לוחמים על מנת לצאת למלחמת רשות, ובוודאי שכך הדין לצורך מלחמת מצווה, וחלוקת שלל המלחמה.² הביטויים: "דרך המלך"³ וכן "פורץ דרך"⁴ - אין הכוונה

1. בסוגיית "מלך פורץ לו דרך" עסקתי בקצרה בהיבט ההלכתי מעשי בספרי: "מימון הוצאות צבאיות ואזרחיות בעקבות מלחמה", צדקות יהודה וישראל, עמ' 162-176; "תיקון הדרכים - באחריות מי?", מלכות יהודה וישראל, עמ' 263-264. יש נקודות מסוימות במאמר זה שהן משיקות לכתוב שם. במאמר זה ארחיב ואפתח את הצד התוכני עיוני בסוגיות הגמרא ובפן הרעיוני, ולא בהקשר הלכתי מעשי.
2. גם בהמשך המשנה יש אזכורים של הלכות מלחמה: "וכסף זהב לא ירבה לו מאד" אלא כדי ליתן אספניא. וכותב לו ספר תורה לשמו. יוצא למלחמה מוציאה עמו...".
3. הביטוי "דרך המלך" מופיע בתורה פעמיים באותו ענין. משה רבנו שלח מלאכים למלך אדום שיאפשר לעם ישראל לעבור בארצו: "נעברה נא בארצך, לא נעבר בשדה ובכרם,

רק פריצת דרכים בשטחים ששייכים לאנשים פרטיים, אלא יש לו סמכות לפגוע ברכוש פרטי לטובת הצלחת המלחמה, וללא גבולות.

מה המקור לכך שלמלך יש סמכות לפגוע ברכוש פרטי לצורכי המלחמה? בירושלמי (סנהדרין ב, ה) נאמר: "ופורץ לעשות לו דרך, דכתיב: 'נהגו לפני המקנה ויאמרו זה שלל דוד' " (שמואל א, ל, כ). הרד"ק (שמואל שם) הסביר את דברי הירושלמי:

ובדברי רז"ל המלך פורץ לעשות לו דרך ואין ממחין בידו, דכתיב "נהגו לפני המקנה ההוא ויאמרו זה שלל דוד", כלומר היו נוהגים המקנה לפני המחנה כמו שהיה דרכו, וכשהיו פוגעין בגדרות השדות, לא היו נוטין המקנה לצד אחד אלא פורצין לפנייהם והולכין דרך ישר לפנייהם. וכשהיו בעלי השדות ממחים בידן היו אומרים עבדי דוד, זה שלל דוד. כלומר הרשות בידו לפרוץ לו דרך כי מלך הוא וכל זה לפי שעה.

ההתנהלות הנורמטיבית של חיילות דוד משמשת תקדים להלכה זו. הדיון בעקבות דברי המשנה הללו בתלמוד בבלי (סנהדרין כ, ב) הוא בשאלה האם "כל האמור בפרשת המלך מותר בו" או "שלא נאמרה פרשה זו אלא כדי לאיים עליהם". "פרשת המלך" הכוונה לדברי שמואל הנביא אל העם כשהם בקשו למנות מלך (שמואל א, ח, יא-כ). שמואל הנביא סקר בפני העם את סמכויות המלך במצבי מלחמה וגם במצבי שיגרה.

ולא נשתה מי באר, דרך המלך נלך, לא נטה ימין ושמואל עד אשר נעבר גבלך" (במדבר כ, יז). ובאופן דומה כשהוא פנה בבקשה דומה למלך סיחון: "אעברה בארצך, לא נטה בשדה ובכרם, לא נשתה מי באר, בדרך המלך נלך עד אשר נעבר גבלך" (במדבר כא, כב). במשנה הכוונה היא שדרך המלך לפרוץ לתוך השדה והכרם של אנשים פרטיים, ולא לפנות לימין או לשמאל, ואילו בפסוקי התורה הכוונה היא הפוכה. רק בדרך הראשית, והבטחה שלא יכנסו לשדה וכרם פרטיים. ראה במפרשי התורה שם, וכך למשל הסביר הרב עובדיה ספורנו (במדבר כ, יז): "דרך המלך - באותה הדרך שיצוה המלך שנלך בה, כמנהג כל מלך הנותן מעבר לצבא אנשי שלומו לשלוח עמהם מורה בדרך, למען לא יזיקו אנשי הצבא או קצתם בעברם ליושבי הארץ". בפירוש הבונה, בעין יעקב בבא קמא ס, ב כתב שבקשת משה רבנו בביטוי "דרך המלך נלך" היא לעבור ב"דרך שעשה כבר מלך אותו הגבול לו ולאוכלוסיו, ולא לפרוץ גדר שדה אחרים".

4. בלשון המקרא מופיע מספר פעמים הביטוי פורץ בהקשר לפריצת גדר, וכמי שעבר את הגבול. כך הסביר הרמב"ן (בראשית לח, כט): "וענין פרץ בכל מקום נתיצת הגדר ועברו, מן 'פרץ גדרו' (ישעיהו ה, ה), 'למה פרצת גדריה' (תהילים פ, יג). ובלשונם 'פרצה קוראה לגנב' (סוכה כו ע"א), אבל יאמר בלשון הקדש על כל עובר גבול הדבר, 'ופרצת ימה וקדמה' (בראשית כח, יד), 'ויפרוץ האיש מאד מאד' (בראשית ל, מג)".

מה היקף הסמכות של מלך לפרוץ דרכים וליטול רכוש של אנשים פרטיים לטובת הצלחת המלחמה או למען צרכי מדינה אחרים? רש"י (סנהדרין כ, ב) כתב: "ופורץ - גדרות אחרים. לעשות לו דרך - לשדה ולכרמו". כך כתב גם רש"י במקום נוסף (יבמות עו, ב): "שהמלך פורץ - גדרות של אחרים לעשות לו דרך קצר מביתו לפרדסו או לכרמו". יש שפירשו את כוונת רש"י שמלך רשאי לנצל את סמכותו לפרוץ דרך גם לטובת צרכיו הפרטיים - שדהו וכרמו.⁵ מאחר ודברי המשנה הללו נאמרו בהקשר של מלחמה, נראה להסביר שהכוונה היא שלמלך יש סמכות לפרוץ דרך לשדהו ולכרמו בשל צורך מלחמתי, אך לא בשל צורך אישי. נראה שמה שרש"י קורא: שדהו וכרמו, אין מדובר על רכוש פרטי, כי אם על רכוש ששייך למנגנון השלטוני, וזה גם כוונת שמואל הנביא בפרשת המלך: "יקח ושם לו", "חרישו", "קצירו", "כלי מלחמתו", "כלי רכבו", ועוד. כך גם כאן: שדהו וכרמו המלכותי, לטובת צרכי המדינה.

רבינו יונה (סנהדרין כ, ב) הסביר כך את סמכות המלך:

דלא אמרינן כל האמור בפרשת המלך מותר בו אלא כשהוא עושה לצורך ליתן לעבדיו הנלחמים. אבל כשהוא רוצה להחזיק בו לעצמו בלא מלחמה, אין מלך מותר בזה, ואינו שמסרב בזה מורד במלכות.⁶

הסמכות להפקיע היא מה שנדרש לטובת המלחמה, ולא לטובתם האישית של הלוחמים. המסרב לתת לשלטון לפרוץ לשדהו שלא בהקשר מלחמה, איננו מוגדר כמורד במלכות.

הרב מאיר הלוי אבועלפייא, יד רמ"ה (סנהדרין שם) מפרש את הסמכות של מלך לפרוץ דרך של אדם פרטי לטובת צרכים ציבוריים - מלחמה או שיגרה, והדגיש מה היקף הסמכות:

הכין פירושא - דהיכא דאזיל למלחמת הרשות, אי נמי לכל היכא דבעי, ולא אפשר ליה למיעבר משום גודא דקאי באפיה, לא מחייבינן ליה למהדר ולמיזל מאורחא אחריתי. אלא כיון דקאי התם "פורץ לעשות לו דרך" והיינו דקתני עלה "דרך המלך אין לה שיעור" אלא פורץ והולך כדי שיוכלו מחנותיו והעם אשר ברגליו לעבור. ואין

5. כך הסבירו את רש"י הראשונים שחלקו על רש"י - יד רמ"ה, ורבינו יונה. כך הסביר גם הר"י מלוניל. ראה גם לחם משנה הל' מלכים ה, ג, וכנסת הגדולה סנהדרין כ ע"ב.

6. ראשונים נוספים בסנהדרין שם פירשו שהלכה זו היא בהקשר של מלחמה בלבד: פסקי הרי"ד, המאירי שם. בשו"ת הרשב"א ב, ס' קלד עיגן במאמר זה את סמכות המלך ל"שמירת עמו. כדי שלא יוזקו הישראלים, דרים פריצים בין השכנים". הובאו דבריו בבית יוסף חושן משפט ס' קסב. ראה עוד: הרב יצחק אריאלי, עינים למשפט, סנהדרין כ ע"ב.

אומרים יפרוץ בכדי שיוכל אחד לעבור וכו' ויעברו אחד אחד בזה אחר זה, אלא פורץ והולך כדאמרן. והני מילי כולהו לפי שעה נינהו, אבל לאחזוקי בגופה של קרקע לנפשיה כדי שיהא דרך קבוע לשדהו ולכרמו לא.⁷

ע"פ היד רמ"ה, ההיתר לפרוץ דרך הוא לצורך מלחמת רשות ולכל צורך שהוא. אמנם ההדגמה של היד רמ"ה היא בהקשר של מלחמה: "פורץ והולך כדי שיוכלו מחנותיו והעם אשר ברגליו לעבור". אך היתר זה מוגבל: "הני מילי כולהו לפי שעה נינהו, אבל לאחזוקי בגופה של קרקע לנפשיה כדי שיהא דרך קבוע לשדהו ולכרמו, לא". רק לצרכי המלחמה או לצרכי הענין הנדרש, אבל אין למלך סמכות להשתלט באופן קבוע על הקרקע שמאפשרת לו להגיע לשדהו ולכרמו. גם הרמב"ם כתב שסמכות המלך לפרוץ דרך היא בהקשר של מלחמה. הרמב"ם סדר את הלכות מלכים ומלחמותיהם באופן הבא: הלכות המלכים (פרקים א-ד), הלכות המלחמה (פרקים ה-ח). את הסמכות של מלך לפרוץ דרכים כתב הרמב"ם במסגרת הלכות המלחמה. כך כתב הרמב"ם בהלכות מלכים ה, א-ג:

אין המלך נלחם תחלה אלא מלחמת מצוה, ...ואחר כך נלחם במלחמת הרשות... ופורץ לעשות לו דרך ואין ממחין בידו, ודרך המלך אין לה שיעור, אלא כפי מה שהוא צריך. אינו מעקם הדרכים מפני כרמו של זה או מפני שדהו של זה, אלא הולך בשווה ועושה מלחמתו.

כאמור מיקומה של הלכה זו במסגרת הלכות המלחמה, והרמב"ם ציין בסוף ההלכה שהסמכות לפרוץ דרכים היא רק בהקשר של מלחמה. הלחם משנה (כאן) ציין כמקור לרמב"ם גם את סוגייתנו:

מדברי רבינו שכתב "ודרך המלך אין לה שיעור", וסוף דבריו "אלא הולך בשווה ועושה מלחמתו", משמע דמפרש דמתני' לענין מלחמה אתמרה. דהיכא דצריך המלך למלחמתו כן הוא עושה, אבל לא לצורכו. ובפרק הכונס (דף ס') הביאו הא ד"פורץ לעשות לו דרך" גבי קרא ד"ויבקעו שלשת הגבורים" וכו' דהיינו שעת מלחמה. ולא מצינו שלא בשעת מלחמה שלצורכו יוכל המלך לעשות כן. זה דעתו ז"ל.

יושם לב עוד, שעד עתה לא נאמר שעל המלך לפצות בכסף או בשווה כסף את בעלי השדה או הכרם שבשטחם נפרצה דרך.

7. כך פירש גם המאירי סנהדרין כ ע"ב.

2. לצרכים אזרחיים

הסמכות של מלך לפרוץ דרך מופיעה במשנה במקום נוסף. במשנה במסכת בבא בתרא מספר פרקים העוסקים בהלכות מכירה (פרקים ד-ז). משנה אחת (בבא בתרא ו, ז) עוסקת במקרה שאדם מכר לחברו דרך שעוברת בתוך שדה. במשנה מופיעות הגדרות ביחס לסוגי דרכים שונים:

דרך היחיד ארבע אמות. דרך הרבים שש עשרה אמה. דרך המלך אין לה שיעור. דרך הקבר אין לה שיעור. המעמד - דייני צפורי אמרו: בית ארבעת קבין.⁸

בגמרא (בבא בתרא ק, א-ב) הובאה ברייתא בה נוספו עוד סוגי דרכים, והנימוק לרוחב הדרך:

דרך הרבים - שש עשרה אמה. תנו רבנן: דרך היחיד - ארבע אמות; דרך מעיר לעיר - שמונה אמות; דרך הרבים - שש עשרה אמות; דרך ערי מקלט - שלשים ושתים אמות. אמר רב הונא: מאי קראה? דכתיב: "תכין לך הדרך" (דברים יט, ג), דרך - "הדרך". דרך המלך - אין לה שיעור. שהמלך פורץ גדר לעשות לו דרך ואין ממחין בידו.

הלכות אלו לא נאמרו בהקשר של מלחמה, ומסתבר שכך גם ההלכה בנוגע לדרך המלך. הן נאמרו בהקשר להתנהלות פרטית או אזרחית שבין מוכר וקונה בענין סוגי דרכים. בברייתא זו נזכר גם הדרך לעיר המקלט. סלילת הדרך לעיר המקלט היא מתפקידי השלטון, בשל צורך מוסרי ומשפטי שמיועד לאותם שרצחו בשגגה,⁹ כך יש לראות את דרך המלך כצורך ציבורי ולא צורך אישי.¹⁰ הרשב"ם שם נימק את ההלכה הקשורה לדרך המלך באופן הבא:

דרך המלך אין לה שיעור - כדמפרש בגמ' שהמלך פורץ בתים וגדר מלפניו לעשות לו דרך, ולא יטה ימין ושמאל. ובספרי בפרשת המלך נפקא לן מקראי. ונראה בעיני

8. דרך הרבים היא שש עשרה אמה כמו לענין שבת (שבת צט, א), דרך הקבר - להעביר בה את המת. המעמד - היו נוהגים לשבת ולעמוד במקום מסוים לאחר קבורת המת (בבא בתרא ק, ב).

9. ראה מאמרי: "תיקון הדרכים - באחריות מי?", לעיל הע' 1.

10. הרשב"ם (בבא בתרא ק, ב ד"ה שהמלך) כתב שברייתא זו הובאה כאן כבדרך אגב, ומקורה במשנה בסנהדרין כ ע"ב, והרש"ש כאן הוסיף ששם דנה הגמרא בענין. אכן הגמרא בבבא בתרא שם איננה מפתחת את הדיון אודות סמכות המלך לפרוץ דרכים, אבל לפי דברינו תוכן ההלכה עוסק בסמכות המלך לצרכים אזרחיים. ראשונים אחרים כמו הרמב"ם (הל' מכירה כא, י) המאירי (בבא בתרא שם) מסבירים שדין המשנה מדובר במקרה שאדם מכר לחברו דרך וסוכם ביניהם שהמוכר יתן לקונה דרך המלך.

דמדכתב "לבלתי רום לבבו מאחיו" (דברים יז, כ) קדריש גדלהו משל אחיו. כדדרשינן נמי (הוריות ט ע"א) "והכהן הגדול מאחיו" (ויקרא כא, י).¹¹

הרשב"ם הפנה לדרשת הספרי (דברים פרשת שופטים פסקא קסא):

לפי שמצינו ששווה הדיוט למלך בדברי תורה, ישווה לו בדברים אחרים? תלמוד לומר "לשמור את כל דברי התורה הזאת" (דברים יז, יט), לדברי תורה שווה לו, ואין שווה לו לדברים אחרים. מיכן אמרו מלך פורץ לעשות לו דרך ואין ממחים בידו, להרחיב לו סטרטיאות ואין ממחים בידו.

מלך מצווה לשמור תורה ומצוות כמו כל אדם אחר, ובכל זאת למלך יש סמכות לעשות מה שלאדם רגיל אסור לעשות. הדוגמא לכך היא שמלך פורץ לעשות לו דרך ואין ממחים בידו. הרשב"ם הוסיף עוד, שמקור הסמכות הוא בשל מעמדו הגדול והגבוה כמו מעמדו של הכהן הגדול.¹² הרשב"ם הפנה גם לדרשת הגמרא (הוריות ט, א):

11. הריטב"א (בבא בתרא צט, ב) ציין הסבר זה "גדלהו משל אחיו" בשם הספרי. אך בספרי שלפנינו אין דרשה כזו.

12. הראי"ה קוק כתב במספר מקומות שההלכות הייחודיות שמאפשרות למלך לנהוג באופן שונה מאדם רגיל, נלמדו לאחר עיון בספר התורה הייחודי של המלך: "צריך שיכתוב לו שני ספרי תורה, וכל אחד לשם קדושה מיוחדת, ועל הספר תורה ששייך לכל בן ישראל נאמר 'לבלתי רום לבבו ולבלתי סור'. אעפ"י שבספר תורה דמצד המלוכה 'מלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו', ומהם גם כן דיני המלחמה, בין מלחמת מצוה ובין מלחמת רשות, ואי אפשר ללמוד מזה למקום אחר" (שו"ת משפט כהן, עמ' שטז). דברים דומים כתב הראי"ה קוק, שו"ת משפט כהן עמ' רעד; מאמרי הראי"ה עמ' 173, 385; בתחומין ז, עמ' 276, מופיע סיכום שכתב הרב משה צבי נריה לשיעור פתיחה למסכת סנהדרין בשנת תרצ"ד שאמר הראי"ה קוק: "ממשפט המלך נשארו לנו רשמים במסכת סנהדרין. ההלכה המיוחדת למלך, שהוא צריך לכתוב לו שני ספרי תורה – ספר תורה אחת שהיא יוצאת ונכנסת עמו, ואחת שמונחת לו בבית גזיו, קשורה במשפט המלוכה, ברשות המיוחדת המסורה למלך, שרשאי הוא להתקין תקנות כהוראת שעה בהנהגת המדינה. כי הנה מצד חייו הפרטיים נצטווה המלך לנהוג בענווה 'לבלתי רום לבבו מאחיו', ואילו מבחינת מעמדו הכללי – 'מלך פורץ גדר לעשות לו דרך', ורשאי הוא, ולפעמים גם חייב, להטיל שררה ומרות על העם. אלא שגם אז חייב הוא לשמור על חוש המידה, שלא להפעיל סמכותו יותר מההכרח, ולא לנצל את מעמדו מעבר לתחומי הצרכים הממלכתיים. ועל כן נצטווה המלך לכתוב לו שני ספרי תורה אחד בתור איש ישראל וספר תורה שני בתור מלך ישראל. ראה עוד בספרי: "תלמוד תורה של מלך", מלכות יהודה וישראל, עמ' 215-232.

"והכהן הגדול מאחיו" שהוא גדול מאחיו בנוי, בכת, בחכמה, ובעושר. אחרים אומרים: מנין שאם אין לו גדלהו משל אחיו? תלמוד לומר: "והכהן הגדול מאחיו אשר יוצק על ראשו", גדלהו מאחיו.

בתוספתא ובמדרש מסופר שהעשירו כהן גדול לאחר שנתמנה, ונראה שהמטרה היא לחזק את מעמדו ולאפשר לו להתנהל כראוי בעבודתו.¹³ אותו הדבר גם באשר למלך. אין מדובר על עושר אישי, אלא על כך שמסמכותו ליטול רכוש אישי אם יש בו צורך לטובת הציבור, וכמו שיש לסלול ולהכין דרכים לעיר המקלט. אך אין הכוונה שמלך יכול לפרוץ דרכים וליטול רכוש של אנשים פרטיים באופן חופשי לצרכיו האישיים.

ההשוואה של הרשב"ם בין החובה לגדל את הכהן גדול לבין החובה לגדל מלך, מקורה במדרש (ויקרא רבה [וילנא] פרשת אמור פרשה כו, ט):

מנין שאחיו מגדלין אותו אם אין לו? שנאמר "והכהן הגדול מאחיו". ולא כהן גדול בלבד, אלא המלך כיוצא בו. וכן אתה מוצא בדוד המלך כיון שהלך להילחם עם גלית. אמר לו שאול: "לא תוכל ללכת אל הפלשתי הזה להילחם עמו כי נער אתה" (שמואל א יז, לג). אמר לו דוד: "רועה היה עבדך לאבי בצאן ובא הארי והדוב ונשא שה מהעדר ויצאתי אחריו והכיתיו והצלתני מפיו ויקם עלי והחזקתי בזקנו והכיתיו והמיתיו גם את הארי גם הדוב הכה עבדך והיה הפלשתי הערל הזה כאחד מהם" (שם לד-לו). אמר לו שאול: מי אמר לך שאתה יכול להרגו? מיד השיבו דוד: "ה' אשר הצילני מיד הארי ומיד הדוב הוא יצילני מיד הפלשתי הזה" (שם לז). מיד וילבש שאול את דוד מדיו.

שאול המלך גידל את דוד בכך שהוא נתן לו את בגדי המלך אותם עליו היה ללבוש בעת הקרב מול גלית, ובכך התחזק מעמדו בפני עצמו ובפני אחרים. גם הרמב"ם ציין את הסמכות של מלך ליטול רכוש פרטי לצרכי השלטון. הרמב"ם האריך בענין זה בהלכות מלכים בפרק ד. פרק זה מבוסס על דברי שמואל הנביא ב"פרשת המלך" (שמואל א, ח). הרמב"ם פסק להלכה את דברי שמואל הנביא ועידן את דבריו. התוספת המרכזית בדברי הרמב"ם שלא הופיעה בדברי שמואל הנביא היא שלמלך יש סמכות ליטול רכוש אישי לצרכי המדינה, אך עליו לשלם ולפצות. כך כתב הרמב"ם (מלכים ד, ג-ו):

וכן לוקח מן בעלי האומניות כל מה שהוא צריך ועושיין לו מלאכתו ונותן שכרו,

13. ספרא אמור פרשה ב סוף פרק א; תוספתא יומא א, ו; ויקרא רבה (וילנא) פרשה כו, ט - פנחס הסתת. וראה עוד: תוספתא סנהדרין ד, א; ירושלמי יומא א, ג; יומא יח, ב; חולין קלד, ב.

ולוקח כל הבהמות והעבדים והשפחות למלאכתו ונותן שכרן או דמיהן, שנאמר: "ולחרוש חרישו ולקצור קצירו ולעשות כלי מלחמתו וכלי רכבו, ואת עבדיכם ואת שפחותיכם ואת בחוריכם הטובים ואת חמוריכם יקח ועשה למלאכתו" (שמואל א ח, יב, טז).

...ולוקח השדות והזיתים והכרמים לעבדיו כשילכו למלחמה ויפשטו על מקומות אלו אם אין להם מה יאכלו אלא משם, ונותן דמיהן, שנאמר: "ואת שדותיכם ואת כרמיכם וזיתיכם הטובים יקח ונתן לעבדיו" (שמואל א, ח, יד).¹⁴

בסוף הפרק כתב הרמב"ם (מלכים ד, י) את הקו המוביל בהנהגת המלך:

...ובכל אלו הדברים דינו דין, ובכל יהיו מעשיו לשם שמים, ותהיה מגמתו ומחשבתו להרים דת האמת, ולמלאות העולם צדק, ולשבור זרוע הרשעים ולהלחם מלחמות ה', שאין ממליכין מלך תחלה אלא לעשות משפט ומלחמות, שנאמר: "ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם את מלחמותינו" (שמואל א ח, כ).

יושם לב שבהלכות מלחמה (מלכים ה, ג), הרמב"ם לא הזכיר שעל המלך לפצות ולשלם כאשר הוא פורץ דרך. ואילו בפרק זה, גם באותן הלכות שעסקו בגיוס למלחמה, הרמב"ם ציין שעל המלך לשלם. ההבחנה היא בין שעת המלחמה ממש שאז אין ברירה ואם הדרך הטובה ביותר להכריע את המלחמה היא לפרוץ דרך

14. דוגמאות לתשלום שכר ע"י מלכים עבור עבודה ציבורית: שלמה המלך שילם לאנשים שהכינו את העצים והאבנים לבניין בית המקדש (מלכים א ה, כז-לב; דברי הימים ב ב, יד); יואש מלך יהודה קיבץ כסף תרומות מכל העם כדי לחזק את בדק הבית, ושילם את שכרם של העובדים בשיפוץ הבית (דברי הימים ב כד, יב); אמציהו מלך יהודה גייס לוחמים משבט יהודה ובנימין, ושכר עוד מאה אלף לוחמים במאה כיכר כסף (דברי הימים ב כה, ה-ג). מכאן אין להוכיח שרק שכירי החרב קיבלו שכרם, ולוחמי שבט יהודה לא קיבלו. ההבדל נעוץ בכך, שאת לוחמי שבטו הוא יכל לגייס גם בחינם, אך בפועל הוא לא שלם להם שכר, על אף שכך ראוי ונכון לשלם שכר, בעוד שאת הלוחמים משבט אפרים ממלכות ישראל הוא לא היה יכול לגייס אלא בתשלום. על דברי בת פרעה למרים אחות משה: "היליכי את הילד הזה והינקהו לי ואני אתן את שכרך" (שמות ב, ט), כתב הנצי"ב בהעמק דבר שם: "כך דרך המלכים לשלם בעין יפה ולא לגזור לעשות להם בחנם". לעומת זאת, הנביא ירמיהו הוכיח את יהויקים מלך יהודה על כך שלא שילם את שכרם של הפועלים בוני ביתו: "הוי בנה ביתו בלא צדק ועליותיו בלא משפט ברעהו יעבד חנם ופעלו לא יתן לו. האמר אבנה לי בית מדות ועליות מרוחים וקרע לו חלוני וספון בארז ומשווח בששור... כי אין עיניך ולבך כי אם על בצעך ועל דם הנקי לשפוך ועל העשק ועל המרוצה לעשות" (ירמיהו, כב, יג-יז). פירש הרד"ק: "ברעהו יעבוד חנם - היה שוכר הפועל במלאכת הבתים ולא היה נותן לו שכרו וזהו חנם".

פרטית אזי "מלך פורץ לו דרך". אבל בכל מה שלא קשור למלחמה עצמה מול האויב אלא בהתנהלות הפנימית של הצבא, אזי על המלך לפצות ולשלם גם אם לא היתה ברירה אחרת, שהרי כך כתב הרמב"ם בנוגע ללקיחת שדות וכרמים (מלכים ד, ו): "ולוקח השדות והזיתים והכרמים לעבדיו כשילכו למלחמה ויפשטו על מקומות אלו, **אם אין להם מה יאכלו אלא משם**, ונותן דמיהן"¹⁵. לפנינו אם כן שני מקורות המלמדים על הסמכות של מלך לפרוץ דרכים: לצרכי מלחמה (סנהדרין כ, ב), ולצרכים אזרחיים (בבא בתרא צט, ב; ק, ב).¹⁶

ב. מי ישקני מים מבור בית לחם אשר בשער?

1. אבל אתה מלך אתה, ומלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו

בגמרא (בבא קמא ס, ב) מופיעה סוגיה אגדתית, שיש בה דיון הלכתי. במהלך הסוגיה הוזכרה ההלכה "מלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו". נעיין בה ונברר באיזה הקשר נשאלה שאלה זו – לצרכי מלחמה או לצורך אזרחי. בולט מאד בסוגיה זו יישום דברי מדרש ההלכה שנזכר לעיל, לפיו מלך ואדם רגיל מצווים בשמירת תורה ומצוות, אך יש פעולות מסוימות שההתייחסות למלך היא שונה:

"ויתאוו דוד ויאמר מי ישקני מים מבור בית לחם אשר בשער. ויבקעו שלשת הגבורים במחנה פלשתים וישאבו מים מבור בית לחם אשר בשער" (שמואל ב, כג, טו-טז).

מאי קא מיבעיא ליה?

אמר רבא אמר רב נחמן: טמון באש קמיבעיא ליה. אי כר' יהודה אי כרבנן, ופשטו ליה מאי דפשטו ליה.¹⁷

15. גם באשר להיתר של אכילת מאכלות אסורות בשעת מלחמה, הדגיש הרמב"ם (הל' מלכים ח, א) שההיתר הוא רק אם אין משהו אחר לאכול: "חלוצי צבא כשיכנסו בגבול העכו"ם ויכבשום וישבו מהן, מותר להן לאכול נבלות וטרפות ובשר חזיר וכיוצא בו, אם ירעב ולא מצא מה יאכל אלא מאכלות אלו האסורים, וכן שותה יין נסך".

16. החזון איש (בבא בתרא סי' ד ס"ק טו) כתב שאם ציבור רוצה להרחיב רחוב לטובת תיקון העיר והפקיעו קרקע של יחידים, צריך לפצות את בעלי הקרקע: "אין היחיד צריך להפסיד ממונו אלא כל הציבור חייב לשלם לו הפסדו, שהרי אין היחיד חייב לעשות צרכי הציבור משלו".

17. הגמרא בדפים אלו (בבא קמא נט, ב-סב, ב) עוסקת בנזקי אש ועל כן השאלה בענין נזקי אש תואמת למהלך הגמרא.

רב הונא אמר: גדישים דשעורים דישאל הוה דהוה מטמרי פלשתים בהו, וקא מיבעיא ליה: מהו להציל עצמו בממון חבירו? שלחו ליה: אסור להציל עצמו בממון חבירו, אבל אתה מלך אתה, [ומלך] פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו. ורבנן, ואיתימא רבה בר מרי אמרו: גדישים דשעורין דישאל הוה וגדישין דעדשים דפלשתים, וקא מיבעיא להו: מהו ליטול גדישין של שעורין דישאל ליתן לפני בהמתו, על מנת לשלם גדישין של עדשים דפלשתים? שלחו ליה: "חבול ישיב רשע גזילה ישלם" (יחזקאל לג, טו), אף על פי שגזילה משלם - רשע הוא, אבל אתה מלך אתה, ומלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו.

הבקשה של דוד המלך "מי ישקני מים מבור בית לחם אשר בשער", אין כוונתה למי שתיה, אלא מי ילך אל הסנהדרין אל הזקנים היושבים בשער על מנת לשאול דבר הלכה.

בגמרא הובאו שלוש הצעות מה ביקש דוד המלך לשאול מחברי הסנהדרין. [א] לדברי רבא אנשיו של דוד שרפו גדיש של אדם מישראל, ובתוך הגדיש היו טמונים כלים. דוד שאל את חברי הסנהדרין אם עליו לשלם על הכלים הטמונים או לא. האם ההלכה כרבי יהודה, שחייב על "טמון באש", או האם הלכה כרבנן שפוטרים על "טמון באש"? מחלוקת חכמים ור' יהודה נזכרת במשנה (בבא קמא סא, ב). הסנהדרין השיבו לו מה ההלכה ב"טמון" אם כי בגמרא לא נזכר מה היתה תשובתם.

אמוראים אחרים הציגו שאלות אחרות שדומות לדין נזקי אש בכלים טמונים בגדיש.

[ב] לדברי רב הונא השאלה היתה אחרת. רב הונא התבסס על הנאמר (דברי הימים א יא, ג) "ותהי חלקת השדה מלאה שעורים". לפיו, היו שם גדישים של שעורים שהיו שייכים לאנשים מישראל, שפלשתים התחבאו בתוכם. דוד שאל את הסנהדרין: "מהו להציל עצמו בממון חבירו?" מפרשים חלקו בשאלה מה היתה שאלתו של דוד. לפי רש"י (בהמשך הסוגיה בד"ה ויצילה) משמע שהשאלה היתה האם מותר לשרוף את הגדישים הללו כדי להינצל מהפלשתים, למרות שגוזלים בכך את בעלי הגדישים או לא?¹⁸ לפי תוספות (שם ד"ה מהו) השאלה היתה בעניני ממון: "איבעיא ליה אי חייב לשלם כשהציל עצמו מפני פקוח נפש". הרשב"א (שם) הבהיר את דברי התוספות: "פירשו בתוס' דקא מיבעיא ליה אם חייב לשלם, ונראה שפשוט

18. בעקבות דברי רש"י, מפרשים רבים עסקו בשאלה מה היתה ההוא אמינא של דוד שבמקום פיקוח נפש יהיה אסור להציל עצמו בממון חבירו? ראה במקורות הרבים שבספר המפתח מאת הרב שבתאי פרנקל.

להם שיכול להציל על מנת לשלם ושלא מדעת הבעלים".¹⁹ אין שאלה באשר לשריפה של הגדיש, "דמילתא דפשיטא היא דאין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש אלא שלש עבירות אלא הכי איבעיא ליה מהו למיקלינהו אדעתא דליפטור מתשלומין" (רא"ש בבא קמא ו, יב).²⁰

לפי רש"י השאלה היא בהקשר של אסור או מותר אך לא באשר לתשלום. לפי תוספות, הרשב"א והרא"ש ברור היה לדוד המלך שמותר לשרוף את הגדיש, והשאלה היתה בעניני ממון, האם עליו לשלם או לא.²¹

תשובת הסנהדרין היתה: באופן עקרוני אסור לאדם להציל עצמו בממון חבירו, אבל אתה מלך, ומלך פורץ גדר של שדה השייך לאחרים ואין מוחין בידו, ולכן מותר לך לשרוף את הגדישים הללו או שמאחר ומותר לך לשרוף אינך צריך לשלם. לפי רש"י התשובה של הסנהדרין היא בהתאם לשאלה, במישור של איסור והיתר. לפי התוספות והסוברים כמותו, לא ברור מדוע ענו לו שלאדם רגיל אסור ולמלך מותר הרי השאלה היתה בעניני ממון. רבנו פרץ (בבא קמא ס, ב) כתב שכוונתם לומר שאסור להציל עצמו בממון חברו כשניתן להציל עצמו באופן אחר, אבל אם אינו יכול להציל באופן אחר מותר לו אך עליו לשלם אחר כך. מכיוון אחר, עניני איסור והיתר ועניני התשלומים קשורים אלו באלו: אם מותר להציל עצמו בממון חבירו אינו חייב לשלם. אך אסור לאדם להציל עצמו בממון חברו, ועל אף שבמקום שיש פיקוח נפש נדחה איסור זה, מכל מקום יש לשלם אחר כך.²²

[ג] לפי רבנו ויש אומרים לפי רבה בר מרי, היו שם גדישים של שעורים של ישראל, וגדישים של עדשים של פלשתים. ודוד שאל האם מותר ליטול גדישים של שעורים של ישראל, כדי ליתן לפני בהמתו של דוד, על מנת לשלם לאותם ישראלים לאחר מכן גדישים מהעדשים של הפלשתים. השאלה היא האם מותר

19. ראה גם בשו"ת הרשב"א ד סי' יז.

20. כך גם: רמב"ן (בבא קמא, דף מג, א בדפי הרי"ף); תוספות רבנו פרץ והמאירי בבא קמא ס, ב, ועוד.

21. הסוגיה בתלמוד ירושלמי סנהדרין ב, ה מסייעת לדברי התוספות: "פשיטא ליה לאביד וליתן דמים. דילמא פשיטא ליה לאביד שלא ליתן דמים". וכך הסביר קרבן העדה שם: "הא פשיטא ליה מותר להאבידן וליתן לבעלים דמיהן. אלא הא קמיבעיא ליה אם מותר להאבידן אפילו שלא ליתן דמים, כיון שאינן משום פיקוח נפש".

22. כך הסביר הרב יוסף אנגל בגליוני הש"ס (בבא קמא ס, ב).

לגזול על מנת לשלם?²³ רש"י ציין שהאזכור של שדה עדשים הוא על בסיס פסוק מקביל בספר שמואל (שמואל ב כג, יא-יב):

ויאספו פלשתים לחיה ותהי שם חלקת השדה מלאה עדשים והעם נס מפני פלשתים. ויתיצב בתוך החלקה ויצילה ויך את פלשתים ויעש ה' תשועה גדולה.

גם בפסוקים שאחר כך מסופר שדוד היה במצודה, ונציב הפלשתים היה בבית לחם, וע"פ המסופר בגמרא בבית לחם היו גם הסנהדרין ועל כן היה צריך לעבור את מצבת הפלשתים על מנת להגיע לסנהדרין (שם יד-טו). האיזכור של עדשים בספר שמואל, ושל שעורים בדברי הימים, הוא הבסיס לדרשה האם מותר להחליף גדישים בשעורים.

תשובת הסנהדרין היא "חבול ישיב רשע, גזילה ישלם" (יחזקאל לג, טו). מי שלקח משכון שלא כדין בתמורה לחוב, טוב שהוא משיב אך זו היא גזילה והוא רשע, וזאת מפני שאסור לגזול אפילו על מנת לשלם. אבל אתה מלך ומלך פורץ גדר לעשות לו דרך ואין מוחין בידו, ולכן מותר לך ליטול על מנת לשלם. את שלוש ההצעות שנזכרו בגמרא יש לסכם כך:

לדברי רבא - השאלה היתה בהלכות נזקי אש בטמון. לדברי רב הונא השאלה היתה שאלה בעניני אסור או מותר או שאלה בעניני ממון. לדברי רבנן או רבה בר מרי השאלה היתה בעניני ממון. בתשובות שבשם הסנהדרין ע"פ דברי רב הונא וע"פ דברי רבנו או רבה בר מרי, נזכר הכלל "מלך פורץ לו דרך ואין ממחין בידו". מדברי הגמרא הללו יש גם ללמוד שהביטוי: "מלך פורץ לו דרך" אין הכוונה רק לדרך בה הולכים או עוברים אלא ביטוי רחב יותר המלמד על סמכות של מלך לחרוג ולהפקיע רכוש, שטחים וכד'.²⁴

23. אולי דוד חשש לשרוף השעורים בגלל מה שקרה לאבשלום ששרף את השדה של יואב? (שמואל ב פרק יד, כט-לא). בגמ' סוטה יא ע"א נאמר: "ויולדו לאבשלום שלשה בנים ובת אחת!" אמר רב יצחק בר אבדימי: שלא היה לו בן הגון למלכות. רב חסדא אמה, גמירי: כל השורף תבואתו של חברו - אינו מניח בן ליורשו, ואיהו קלייה לדיואב, דכתיב: 'ויאמר אל עבדיו ראו חלקת יואב אל ידי ולו שם שעורים לכו והציתוה באש ויציתו עבדי אבשלום את החלקה באש'."

24. דרשה אחרת בעקבות ההבדל בין ספר שמואל לספר דברי הימים, מופיעה גם במדרש רות רבה (וילנא) פרשה ה, א, אך בנוסח שונה. שם נרמז שהיתה התלבטות אי זו מהן לאבד של עדשים או של שעורים? כן נזכר שדוד המלך שאל שאלה בהלכה. לפי חלק מהדעות השאלות עסקו בענינים אחרים. גם במדרש זה נזכר שדוד קבע הלכה לדורות ש"מלך פורץ לעשות לו דרך ואין ממחין בידו". להלן המדרש:

2. "מהו להציל עצמו בממון חבירו?... ליתן לפני בהמתו?"

הגמרא בהמשך הסוגיה (בבא קמא ס, ב-סא, א) דנה בהתאמת הסברי האמוראים לכתוב בפסוקים. אנו נעיין בעיקר בדברי רב הונא ובדברי רבנן או רבה בר מרי, מאחר שרק בהקשר לדבריהם נזכר הכלל "מלך פורץ לו דרך". עיון בפסוקים שם מלמד שהשאלה היתה במצב של מלחמה:

והפלשתים נאספו שם למלחמה. ותהי חלקת השדה מלאה שעו רים, והעם נסו מפני פלשתים. ויתיצבו בתוך החלקה ויצילוה ויכו את פלשתים ויושע ה' תשועה גדולה (דברי הימים א, יא, יג-יד).

בפסוקים שאחר כך מסופר שדוד היה במצודה, ונציב הפלשתים היה בבית לחם, וע"פ המסופר בגמרא, בבית לחם היו גם הסנהדרין ועל כן היה צריך לעבור את מצבת הפלשתים על מנת להגיע לסנהדרין (שם טז-יח). יתכן והתיאור: "ויתיצבו בתוך החלקה ויצילוה ויכו את פלשתים" (שם יד) היה לאחר שדוד קבל תשובה לשאלתו מהסנהדרין.

אך אם מדובר במלחמה, לכאורה לא ברור מה היה הספק של דוד המלך. טבעה של מלחמה שנגרמים נזקים רבים, ואם נוצר מצב שהיה צורך להשתמש ברכוש פרטי על מנת להכריע את המערכה, מדוע דוד סיכן שלושה לוחמים על מנת

"כתוב אחד אומר 'שעורים' וכתוב אחד אומר 'עדשים'?" רבי יעקב אמר: עדשים היו אלא שהיתה ענבותן דומין לשעורין. ר' לוי אמר: הפלשתים שבאו גבוהים כשעורים והלכו נמוכים כעדשים. "ויתיצבו בתוך החלקה ויצילוה" (דברי הימים א, יא, יד), וכתוב אחד אומר "ויצילה" (שמואל ב, כג, יב)? אלא מלמד שהחזירוה לבעליה שהיתה חביבה עליהם כשדה מלאה כרכום. ר' שמואל בר נחמן אמר: שנה אחת היתה ושתי שדות היו. פשיטא ליה לאבד וליתן דמים, מה צריכה? אין תאמר לאבד אבל לא ליתן דמים עד כדון היא צריכה, אי זו מהן לאבד של עדשים או של שעורים? של עדשים אוכל אדם, של שעורים אוכל בהמה, של עדשים אין העומד קרב מהן, ושל שעורים קרב מהן, של עדשים אין מפרישין מהן, חלה של שעורים מפרישין חלה. רבנן אמרין: שדה אחת היתה ושתי שנים היו והלא נלמד משל אשתקד, שאין למדין ממעשה. "ויתאו דוד ויאמר מי ישקני מים", ר' חייא אמר: הלכה נצרכה לו. "ויבקעו השלשה" ולמה שלשה? שאין הלכה מתבררת אלא בשלשה. "וישאבו מים מבור בית לחם אשר בשער וישאו ויביאו אל דוד ולא אבה דוד לשתותם". ולא אבה שתקבע הלכה לשמן. עשאה מסכתא וקבעה הלכה לדורות, מלך פורץ לעשות לו דרך ואין ממחין בידו. בר קפרא אמר: חג היה וניסוך המים היה וויתור במה היה, "ויבקעו השלשה" ולמה היו שלשה? אחד הורג ואחד מפנה את ההרוגים ואחד מכניס הצלוחית בטהרה. ר' חוניא בשם ר' יוסף: הלכות שבויה נצרכה ליה. ר' שמעון ברבי אמר: בנין בית המקדש תבע.

שישאלו את הסנהדרין? מדוע בתשובות הסנהדרין היה צורך להשוות בין התנהלות של אדם פרטי לבין התנהלות של מלך?
 נבקש להציע שהסיטואציה הרחבה היתה מלחמה, אך יתכן שמקרים אלו של שריפת הגדישים לא היו הכרחיים מבחינת הכרעת המערכה הצבאית, והיה אולי ניתן להכריע באופן שונה. ניסוח השאלות מורה שמדובר לכאורה על הצלת רכוש אישי:

וקא מיבעיא ליה: מהו להציל עצמו בממון חברו? ...וקא מיבעיא להו: מהו ליטול גדישין של שעורין דישראל ליתן לפני בהמתו?

לא מדובר אם כן בשאלה הקשורה למלחמה של כלל ישראל, כי אז אין זה נכון להציג את הבעיה כאילו המטרה היא "להציל עצמו", או כדי להחליף אוכל על מנת לתת "לפני בהמתו". השאלה היא במישור האישי - הצלת רכוש פרטי. תשובת הסנהדרין היתה: "מלך אתה, ומלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו", ורש"י (ד"ה מלך פורץ) הפנה למקור של הלכה זו בברייתא במסכת בבא בתרא:

מלך פורץ - גדר שדה אחרים לעשות לו דרך ולאוכלוסין שלו דאמרי' בב"ב (דף ק:)
 דרך המלך אין לה שיעור.

כאמור לעיל יש שני מקורות לכלל זה שמלך פורץ לו דרך. במשנה בסנהדרין (כ, ב) שם הנושא הוא סמכות מלך בשעת מלחמה, ובמשנה ובברייתא בגמרא בבבא בתרא (צט, ב-ק, ב) שם הנושא הוא בשעת שגרה, במסגרת אזרחית. רש"י דייק בדבריו והפנה לסוגיה בבבא בתרא ולא לסוגיה בסנהדרין.
 לא רק זאת. בסוגיית הגמרא בגמרא בסנהדרין (כ, ב) הגמרא לא דנה ישירות בכלל שנזכר במשנה: "ופורץ לעשות לו דרך, ואין ממחה בידו. דרך המלך אין לו שיעור". הגמרא עוסקת בסמכות המלך באופן כללי בהקשר של פרשת המלך שבספר שמואל. בגמרא שם נזכרו דברי תנא ואמורא שאמרו ביחס לפרשת המלך: "כל האמור בפרשת מלך - מלך מותר בו". על אמירה זו, וגם בקשר לסוגייתנו שאל התוספות (שם ד"ה מלך מותר):²⁵

[א] תימה למה נענש אחאב על גבות כיון שלא רצה למכור לו כרמו? [מלכים א, כא, א-כט; כב, כ-כב, לד-לט]

25. ר' עקיבא איגר, גליון הש"ס סנהדרין שם, ציין ששאלת התוספות נשאלה כבר בזהר פרשת וישב (דף קצב, ב).

- [ב] ועוד דבפרק הכונס צאן לדיר (ב"ק דף ס:): קאמר דדוד שאל אם היה יכול להחליף גדישין של שעורין מישראל לתת בפני בהמתו [ולשלם להם גדישין של עדשים דפלישתים - הגהות הב"ח]?
- [1] וי"ל דבפרשת המלך כתיב (שמואל א ח, יד) "יקח ונתן לעבדיו" ולא לעצמו.
- [2] ועוד י"ל דבחנם היה יכול ליקח אם היה רוצה, אבל כשהיה שואל אחאב שימכרו לו, חשב נבות שרשות בידו לומר לא אמכור.
- [3] ועי"ל דנענש לפי ששאל הכרם לעשות עבודה זרה דכתיב "והיה לי לגן ירק" (מלכים א כא, ב), כמו "המתקדשים והמטהרים אל הגנות" (ישעיהו סו, יז).
- [4] והנקדן תירץ דאינו מותר רק בשדות הרחוקים מן העיר דלא מעלי כל כך, אבל כרם נבות היה אצל אחאב בשומרון (מלכים א, כב, א).
- [5] ועי"ל דדוקא בשדה מקנה אבל שדה אחוזה שירש מאבותיו לא כמו שהשיב נבות "חלילה לי מתתי נחלת אבותי לך" (מלכים א, כב, ג).²⁶

עיקר דברי התוספות עוסקים במעשיו של אחאב שבקש את הכרם מנבות היזרעאלי, ונבות סירב לתת לו. אחאב כעס אך לא עשה לו דבר. איזבל, אשתו של אחאב, ביימה משפט נגד נבות, הוא נסקל באבנים, ואז ירש אחאב את הכרם. שאלת תוספות היא, אם ההנחה שכל האמור בפרשת המלך מותר בו למה אחאב נענש על מות נבות, הרי לאחאב יש סמכות ליטול את השדה? בנוגע לסוגייתנו שאל התוספות על דברי רבנן או רבה בר מרי. תוספות ציין את השאלה של דוד את הסנהדרין, וכוונת תוספות לשאול: מה היתה שאלת דוד, הלא מסמכותו להחליף את השעורים בגדישים? המכנה המשותף של הסברי התוספות²⁷ הוא שהסמכות הניתנת למלך היא מוגבלת, והסמכות והרשות של המלך לפרוץ לו דרך צריכה להיות מאוזנת. בעלי התוספות דייקו את המגבלות המוטלות על מלך מלשון הפסוקים. מלך לא רשאי לקחת רכוש של אנשים פרטיים לעצמו אלא רק לצרכי העם, הוא אינו רשאי לקחת רכוש פרטי לצרכי עבודה זרה, הוא רשאי ליטול רק מהשדות שרחוקות מהעיר, הוא איננו רשאי

26. בשו"ת בעלי התוספות סימן יב הובאו חלק מתשובות התוספות בשם ר"ת.

27. בתוספות יש הסבר נוסף: "אי נמי דפרשת המלך לא נאמרה רק על המלך שנמלך על כל ישראל ויהודה ומאת המקום, ואחאב לא מלך על יהודה וגם לא מלך מאת המקום". הסבר זה שונה מההסברים הקודמים שבהם אין ערעור על הלגיטימיות של שלטון אחאב. על פי הסבר זה יש לערער על התוקף והלגיטימיות של שלטון אחאב. הר"ן חלק על תוספות בענין זה וטען שבדאי יש תוקף למלך יהודה ולמלך ישראל, עם זאת שאף אחד מהם לא מולך על כל עם ישראל.

ליטול שדות שהבעלים קבלו בירושה, ואם הוא שואל רשות מהבעלים, אזי הבעלים יכולים לסרב.

המתח בין אחאב לנבות לא היה במצב של מלחמה. תוספות חיברו את שאלתו על הסמכות של אחאב לסמכות של דוד, וגם תשובות התוספות עונות על שני המקרים, אם כי עיקר ההדגשים בתשובות התוספות הם בנוגע לאחאב. מכאן שתוספות הבין גם כן שגם אצל דוד אין מדובר במצב של מלחמה.

לכיוון של תוספות לפיו הסמכות של מלך לפרוץ דרך היא מוגבלת, נבקש לצרף את דברי הרמב"ם בהל' מלכים (ד, ג-ו) שהוזכרו לעיל. גם הרמב"ם איזן את סמכות המלך בכך שכתב שעל המלך לפצות ולשלם.²⁸ הרמב"ם לא כתב במפורש את המגבלות של התוספות בדבר סמכות המלך ליטול רכוש פרטי, אם כי נושאי כליו של הרמב"ם הסבירו את דבריו ע"פ העקרונות שקבע תוספות.²⁹

בהשוואה לדברי הרמב"ם בהל' מלכים ה, ג שם כתב הרמב"ם שמלך פורץ לו דרך בעת מלחמה, ושם לא הזכיר חובת תשלום, נראה לפרש ששם מדובר בעת מלחמה ומאחר שהמלחמה היא לטובת הכלל ובמצב של פיקוח נפש, ויש מצבים שבהם נדרשת הכרעה מיידית שמשמעותה גם פגיעה ברכוש פרטי, שם אין חובה לשלם פיצוי לאנשים פרטיים. בעוד שבחיי שיגרה, גם אם מדובר בתחומי חיים שהם לטובת הכלל ואף בהכשרת הצבא והלוחמים, מאחר שאין כאן פיקוח נפש ישיר ומובהק, חובה על המלך לפצות אם נטל רכוש פרטי.³⁰ במקום נוסף עסק הרמב"ם בסמכות של מלך ליטול רכוש לצרכים אזרחיים ולא לצרכי מלחמה. כך כתב הרמב"ם (גזלה ואבדה ה, יז-יח):

מלך שכרת אילנות של בעלי בתים ועשה מהן גשר, מותר לעבור עליו. וכן אם הרס בתים ועשה אותן דרך או חומה מותר ליהנות בה. וכן כל כיוצא בזה שדין המלך דין.

28. הרב חיים קנייבסקי, קרית מלך (הלכות מלכים שם) ציין כמקור לדברי הרמב"ם את סוגייתנו בבבא קמא, אם כי לדבריו התוספות חולקים. וכך כתב: "ולוקח השדות כו', בבא קמא ס' ב' אבל אתה מלך אתה כו'. ונותן דמיהן, ירו' סנהדרין פ"ד ה"ו פשיטא לי' לאביד וליתן דמים כו'. ועי' בבבא קמא ס' ב' תד"ה מהו שחולקים". אכן ניתן להבין שלפי התוספות, על פי תשובת הסנהדרין לדוד המלך, המלך פטור מלשלם, אבל רצוי שישלם מאחר שהאינטרס של מלך צריך להיות שתושבי המדינה יוכלו להתפרנס ולהתקיים ולא לפגוע בהם. בנוסף לא ברור שהתוספות כאן מסכים עם הרמב"ם שמדובר שלא בשעת מלחמה ממש. אין הכרח לומר שבעלי התוספות בבא קמא ס' ע"ב סוברים כמו בעלי התוספות (ר"ת) בגמ' בסנהדרין כ' ע"ב.

29. ראה: רדב"ז ולחם משנה, על הרמב"ם הל' מלכים ד, ו.

30. ראה: סנהדרי קטנה, לסנהדרין כ' ע"ב. כיוון דומה כתב הרב יעקב אריאל, "פיצויים על הפקעת קרקעות", שו"ת באהלה של תורה, חלק ד עמ' 173-178.

במה דברים אמורים? במלך שמטבעו יוצא באותן הארצות שהרי הסכימו עליו בני אותה הארץ וסמכה דעתן שהוא אדוניהם והם לו עבדים. אבל אם אין מטבעו יוצא, הרי הוא כגזלן בעל זרוע, וכמו חבורת ליסטים המזויינין, שאין דיניהן דין וכן מלך זה וכל עבדיו כגזלן לכל דבר.

המקור לדברי הרמב"ם הוא דברי האמורא שמואל (בבא קמא ק"ג, ב):

אמר שמואל: דינא דמלכותא דינא. אמר רבא: תדע, דקטלי דיקלי וגשרי גישרי ועברינן עלייהו.

דברי הרמב"ם נפסקו להלכה גם בשולחן ערוך (חושן משפט שסט, ב), והגר"א בבאורי (שם ס"ק ח) ציין את סוגייתנו (בבא קמא ס, ב) כמקור לדברי הרמב"ם:

וכן אם הרס כו'. כמו שכתוב בפרק ו דבבא קמא, אבל אתה מלך אתה ומלך וכו'.

דברי הגר"א הללו מחזקים את טענתנו שהרמב"ם אף הוא הבין ששאלת דוד את הסנהדרין לא היתה שאלה בהלכות מלחמה, אלא שאלה הלכתית בעקבות מצב שנוצר בתוך המלחמה אך נגע לרכוש הפרטי.

בהלכות אלו לא ציין הרמב"ם שעל המלך לפצות ולשלם. נראה לומר שהרמב"ם בהל' גזלה ואבידה (ה, ט-יז) עוסק בעיקר בתוקף השלטוני של מלך או שלוחיו ליטול רכוש. שהרי אם אין להם תוקף שלטוני, מלך זה ושלוחיו הם גזלנים, כמו שכתב בסוף הפרק שם. הלכות אלו נוגעות למלך ישראל וגם למלך גוי, ועל כן הרמב"ם כתב הלכות אלו במסגרת הלכות גזלה ואבידה ולא במסגרת הלכות מלכים, שבהן עוסק הרמב"ם בדיני מלך מעם ישראל בלבד, ובמעט מקומות פיצל הרמב"ם בין מלך ישראל ומלך יהודה. אשר על כן שם לא עסק הרמב"ם בשאלה האם על המלך לפצות ולשלם.

ג. "ואלה תולדות פרץ" עד "איש בן פרצי"

ההלכה ש"מלך פורץ לו דרך ואין ממחין בידו" נכונה למלך ישראל ולמלך מבית יהודה.³¹ עם זאת, הביטוי הייחודי "מלך פורץ" קשור למהותה של מלכות בית דוד, המלכות הנבחרת שמתחילה אצל פרץ בנם של יהודה ותמר.³²

31. לא רק זאת, גם בהקשר של אשמדאי מלך השדים נזכר ביטוי זה. בגמ' בפסחים קי ע"א בסוגית "זוגות" נאמר: "אמר רב יוסף: אמר לי יוסף שידא: אשמדאי מלכא דשידי ממונה הוא אכולהו זוגי, ומלכא לא איקרי מזיק. איכא דאמרי לה להאי גיסא: אדרבה, מלכא [רתחנא הוא], מאי דבעי עביד, שהמלך פורץ גדר לעשות לו דרך ואין מוחין בידו". פירוש: רב יוסף אמר בשמו של יוסף השד שאשמדאי, שהוא מלך השדים - ממונה הוא על כל

נעיין בהיבטים רעיוניים שקשורים למשמעות ההתפרצות של מלכות בית דוד, מאז הולדת פרץ בנם של יהודה ותמר ועד מלך המשיח, "איש בן פרצי".³³

1. מה פרצת עליך פרץ ויקרא שמו פרץ

ליהודה בנו של יעקב אבינו היו שני בנים - ער ואונן. שניהם מתו. תמר, אשתו של ער, לא המתינה עד שיגדל הבן השלישי של יהודה ששמו שלה שאמור לייבם אותה, אלא עושה מעשה שנראה כפריצות ובזאת היא פורצת דרך חסומה.³⁴ נראה היה שאין המשכיות ליהודה, ויהודה עצמו חשש שגם שלה בנו ימות כמו שמתו שני אחיו (שם לח, יא). תמר פרצה את הדרך, ואפשרה את המשך שושלת יהודה. תכונת הפריצה באה לידי ביטוי גם בלידת שני הבנים:

ויהי בעת לדתה והנה תאומים בבטנה. ויהי בלדתה ויתן יד ותקח המילדת ותקשר על ידו שני לאמר זה יצא ראשונה. ויהי כמשיב ידו והנה יצא אחיו ותאמר מה פרצת עליך פרץ ויקרא שמו פרץ. ואחר יצא אחיו אשר על ידו השני ויקרא שמו זרח (בראשית לח, כז-ל).³⁵

המייילדת סימנה מי יצא ראשון מבין התאומים באמצעות קשירת חוט שני על ידו. זרח היה הראשון שהושיט את ידו, אך "ויהי כמשיב ידו" ופרץ אחיו פורץ את הדרך ויוצא ראשון. כך הסביר זאת רבינו בחיי (בראשית לח, ל):

- "הזוגות", אך הוא לא מזיק לפי שגנאי הוא לו להקרא "מזיק", ולכן אין לחשוש לזוגות, מפני שזה לא שכיח שהוא מזיק. רק לפעמים הוא מזיק. ולכן, רק מי שרוצה להחמיר ולעשות שמירה יתירה יתרחק מהזוגות. לפי גירסה אחרת אמר לו שאשמדאי הוא כעסן, ומה שהוא רוצה הוא עושה, ש"המלך פורץ גדר לעשות לו דרך ואין מוחין בידו".
32. אצל יהודה עצמו ניכרת תכונת ההתפרצות והמנהיגות. יהודה הוא זה שמשכנע את אחיו למכור את יוסף ולא להרגו (בראשית לז, כו), הוא היחיד מבין אחיו שלקח אחריות על בנימין כשהוא ואחיו ירדו לשבור אוכל (בראשית מג, ג-י), והוא זה שנגש ליוסף ונאבק על חזרת בנימין לאחר שהגביע נמצא באמתחת בנימין (בראשית מד, טז-לד).
33. היבטים רבים על שושלת פרץ עד "איש בן פרצי" ובמשמעויות הענין, עיין במאמרו המעמיק של: הרב יהודה שחור, "על יד איש בן פרצי - פרץ ומשיחיותו", ישועות עוזו - ספר זיכרון לרב עוזי קלכהיים זצ"ל, עמ' 215-236.
34. רבי עובדיה ספורנו (בראשית לח, טז) כתב שיהודה לא הכיר את תמר כלתו בעת שבא עליה: "גם אחר שנטה אליה אל הדרך לא הכירה שאם היה מכירה היה מדבר בה בשביל בנו ולא ליתברך נתכנו עלילות שרצה שיהיה זרעה מיהודה שהיה יותר שלם ורצוי משלה וממנה יהיה משיח צדקנו".
35. בספר דברי הימים א, ב, ג-ד מופיע תמצות הפרק בספר בראשית בשני פסוקים.

כי זרח היה הבכור בנתינת היד, כמו שכתוב "ויתן יד" (בראשית לח, כח), ואמר עליו "זה יצא ראשונה" (שם), ואמר גם כן: "ויהי כמשיב ידו" (שם כט), ולא אמר וישב ידו, ופרץ היה הבכור בהיפטר מן הרחם. ומזה אמר: "ואחר יצא אחיו אשר על ידו השני" (שם לא), כי היה זרח האחרון בפטר רחם, אע"פ שהיה ראשון בנתינת היד. ודע כי הבכור הגמור משניהם היה פרץ שהוא הנפטר מהרחם תחילה, כי הבכור בפטר רחם תלה רחמנא, וכן הכתוב יזכיר את שמו תחילה (בראשית מו, יב),

פרץ נולד כתוצאה מהתפרצות של אמו תמר, והוא עצמו התפרץ ויצא לפני זרח אחיו. לפרוץ קדימה, לחרוג מהסדר הרגיל, זו תכונה שתאפיין בהמשך את דוד המלך ואת שושלת המלכות שיצאה ממנו, וכדברי החזקוני: "והנה יצא אחיו לפי שעתידין המלכים לצאת ממנו, פרץ על אחיו לצאת בראשונה" (בראשית לח, כט). בעל הטורים קישר זאת לסוגייתנו: "מה פרצת - רמז שהמלך פורץ גדר לעשות לו דרך ואין ממחין בידו".³⁶ רבנו בחיי (שם) הדגיש פן נוסף במשמעות המאבק לדורות מי יצא ראשון, ובהתפרצות של פרץ לפני זרח:

התבונן בענין יהודה ותמר ושני הילדים האלה פרץ וזרח, יתבאר לך ענין מעשה בראשית... כי זרח נגד החמה שזורחת תמיד בענין שווה, ופרץ כנגד הלבנה שהיא פעם מתמלאת פעם חסרה ונפרצת. על כן יתחייב מלכות בית דוד הבא מפרץ להיות בזמן מן הזמנים פעם קיים פעם בטל. ואם תשכיל בכתוב תמצא כי כשם שהחמה מותאמת בלבנה, כן זרח ופרץ מותאמים בבטן אחד ומותאמים בבכורה... ולפי שמלכות בא מפרץ ופרץ כנגד הלבנה, הזכירו חכמי האמת בקידוש הלבנה: "ושלח לי סימנא דוד מלך ישראל חי וקים".³⁷

36. המפרשים לבראשית לח, כט הציעו הסברים שונים למהות השם פרץ. לשון חזקה (אונקלוס, יונתן בן עוזיאל, רש"י); כאדם שיפרוץ גדר ויצא ממנו (אבן עזרא, רד"ק); לשון ריבוי (אבן עזרא בשם הגאון).

37. המהר"ל גור אריה בראשית לח, ל הסביר עוד: "כי שני הבנים פרץ וזרח דומים ללבנה וחמה, ששניהם הם מושלים ומלכים בעולם, וכל מלך פורץ גדר לעשות לו דרך במשפט (סנהדרין כ ע"ב), אבל אינו פושט יד ולוקח דבר שאינו שלו בממשלת יתירה. ולכך ישראל מונים לירח המאור הקטן, וזכה פרץ להיות ממנו מלכות בית דוד, ופורץ גדר לעשות לו דרך ויצא תחלה. אבל זרח הוא כנגד החמה, שגם הוא מלך, ופושט יד ביותר לתקפו יותר מן הראוי למלך, ולכך אין ראוי למלך, ויצא ממנו עכן פושט יד ליקח שאינו ראוי לו מועל בחרמות, וזה היה מורה מה שנתן יד לפשוט בדבר שאינו ראוי לו. ומפני שכח זה הוא לו מן השמש, שהרי נקרא זרח על שם זריחת השמש (רמב"ן פסוק כט)".

אופיו ותכונתו של פרץ ביטאו את השושלת היוצאת ממנו. מלכות שמתחדשת ולעיתים גם נעלמת ומסתתרת כמו הלבנה. "דוד מלך ישראל חי וקיים" – זו מלכות קבועה וקיימת, אך יש לה חיות מיוחדת משלה שמהותה התפרצות והובלה קדימה.

2. ויהי ביתך כבית פרץ

עם חזרת עם ישראל לארץ, יהושע משבט אפרים הוא המנהיג ואחריו מנהיגים השופטים. בימי שפוט השופטים היה רעב בארץ. במגילת רות מסופר על משפחת אלימלך שעוזבת את בית לחם ויורדת למואב. אלימלך הוא ממשפחת יהודה, ממשפחת המלכות:

אמר רב חנן בר רבא אמר רב: אלימלך, ושלמון, ופלוני אלמוני, ואבי נעמי, כולן בני נחשון בן עמינדב הן (בבא בתרא צא, א).

אלימלך נולד לפני שלמון. השושלת היתה צריכה להמשיך דרכו. אך הוא ובניו ירדו למואב ומתו שם. לאחר תום עשר שנות הרעב, נעמי מחליטה לחזור לארץ ומנסה לשכנע את כלותיה לא לחזור עמה. ערפה משתכנעת, ורות באה איתה. נעמי הסתגרה בביתה ורות כלתה יצאה ללקט שבולים על מנת שיהיה להן ממה לחיות, וסבלה מהצקות ומדחיות. כשנעמי שמעה על היחס החיובי שבעז העניק לרות, היא מיד קלטה שכאן יתחולל המפנה. וכך אומרת נעמי לרות:

ותאמר נעמי לכלתה: ברוך הוא לה' אשר לא עזב חסדו את החיים ואת המתים. ותאמר לה נעמי: קרוב לנו האיש מגאלנו הוא (רות ב, כ).

פעמיים נאמר בפסוק: "ותאמר לה נעמי". בפעם הראשונה על פריצת הדרך ביחס השלילי שהעניקו תושבי בית לחם לה ולכלתה. בפעם השנייה היא חושבת על העתיד: "מגואלנו". פריצת הדרך תהיה בהמשכיות המשפחה של נעמי, בהתחדשות שושלת המלוכה, ובחזרת הנחלה של משפחת אלימלך. גם לבעז עצמו אין המשכיות בשלב זה. כך לפי המדרש (ילקוט שמעוני רות רמז תרא):

אמר ר' יצחק: אותו היום שבאת רות המואביה לארץ ישראל, מתה אשתו של בועז... ואמר ר' יצחק: ק"כ משתאות עשה אבצן לבניו שנאמר: "ויהי לו שלשים בנים ושלשים בנות שלח החוצה, ושלשים בנות הביא לבניו מן החוץ" (שופטים יב, ט)... תנא וכולם מתו בחייו.

את רות היא מצווה להמשיך וללכת אחרי הקוצרים, אבל בראשה היא כבר מתכננת את המהלך הדומה למעשה תמר. רות נשלחת לגורן לעשות מעשה שיש בו ממד של פריצות, אבל בכך היא תפרוץ את המחסומים: "ופרשת כנפך על

אמתך כי גאל אתה" (רות ג, ט). הדיון בנוגע למעמדה של רות והאפשרות לשאת אותה לאשה מתקיים בבית הדין ובפני תושבי בית לחם. בעז נוסא את רות לאשה וגואל את השדה של משפחת אלימלך. תושבי בית לחם מבינים את משמעות הדבר וכך הם מברכים את בעז:

ויאמרו כל העם אשר בשער והזקנים עדים יתן ה' את האשה הבאה אל ביתך כרחל וכלאה אשר בנו שתיהם את בית ישראל, ועשה חיל באפרתה וקרא שם בבית לחם. ויהי ביתך כבית פרץ אשר ילדה תמר ליהודה מן הזרע אשר יתן ה' לך מן הנערה הזאת. (רות ד, יא-יב).

"כרחל ולאה אשר בנו שתיהן את בית ישראל" - בנין האומה שמתחדש, והתחדשות שושלת המלכות שבאה מפרץ. תושבי בית לחם מזכירים את תמר ויהודה מאחר שמעשיה של רות בהובלת נעמי, מזכירים את מעשיה של תמר עם יהודה.³⁸ תושבי בית לחם משנים את היחס לנעמי. בתחילה לעגו ואמרו: "הזאת נעמי?" (רות א, כ) ולבסוף: "ותאמרנה הנשים אל נעמי ברוך ה' אשר לא השבית לך גאל היום ויקרא שמו בישראל... ותקראנה לו השכנות שם לאמר ילד בן לנעמי ותקראנה שמו עובד הוא אבי ישי אבי דוד" (רות ד, יד-יז). מבינים את רצונה ומאבקה לחדש את שושלת פרץ, שושלת המלוכה ובית דוד. רשימת שושלת בית דוד מופיעה בסוף מגילת רות (ד, יח-כב), והיא מתחילה מפרץ:

ואלה תולדות פרץ, פרץ הוליד את חצרון. וחצרון הוליד את רם, ורם הוליד את עמינדב. ועמינדב הוליד את נחשון³⁹ ונחשון הוליד את שלמה. ושלמון הוליד את בעז, ובעז הוליד את עובד. ועבד הוליד את ישי, וישי הוליד את דוד.⁴⁰

38. ראה בהרחבה בענין זה, במאמרי: "עד שיתייאשו מן הגאולה", שבות יהודה וישראל, עמ' 535-545.

39. יש להזכיר גם את נחשון בן עמינדב משבט יהודה, שפרץ דרך בפני כל העם כשקפץ למי ים סוף ראשון (סוטה לו, א).

40. רשימת יוחסין מפורטת יותר נמצאת בספר דברי הימים א (ב, ה-טו): "בני פרץ חצרון וחמול... ובני חצרון אשר נולד לו את ירחמאל ואת רם ואת כלובי. ורם הוליד את עמינדב ועמינדב הוליד את נחשון נשיא בני יהודה. ונחשון הוליד את שלמא ושלמא הוליד את בעז. ובעז הוליד את עובד ועובד הוליד את ישי. ואישי הוליד את בכרו את אליאב ואבינדב השני ושמעא השלישי. נתנאל הרביעי רדי החמישי. אצם הששי דויד השבעי". במדרש במדבר רבה (וילנא) ב, כא, נאמר: "שני בני אדם כתב המקום תולדותם. אחד לשלשלת המלכות, ואחד לשלשלת הכהונה. "ואלה תולדות פרץ" (רות ד, יח) להעמיד

היה אפשר להתחיל את הרשימה מיהודה אביו של פרץ, או אף מיעקב אבינו אביו של יהודה, ובכל זאת השושלת מתחילה מפרץ. כי גם בסיפור מגילת רות באה לידי ביטוי תכונת ההתפרצות, המאפיינת את מלכות בית דוד. הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב (הרחב דבר בראשית לה, א [העמק דבר במדבר כד, יז]) קשר בין לידתו של פרץ בנם של יהודה ותמר לבין לידתו של עובד בנם של בעז ורות:

עדיין לא נתבאר במה רשום בלידת פרץ התנוצצות משיח יותר מיהודה בעצמו, שממנו יצא לדור אחרון מלך המשיח. ומתחלה יש לומר דבמה שפרץ נולד בפריצות דרך הטבע, ניכר היה שמזרעו יצא זרע מלוכה שפורץ לעשות לו דרך... ועדיין לא נתברר בזה שיצא ממנו גואל האחרון שהוא מלך המשיח. אלא יש להוסיף דכמו שהראה פרץ בלידתו שפרץ דרך בני אדם, כך הראה שפרץ טבע האומה הישראלית ברוחנית, שהרי הכלל ידוע דבני זנות אין לקוות שיהיו בנים מהוגנים... וכשראו ישראל אשר תאמי צביה פרץ זרח היו אנשי מעלה שאין למעלה מהם, מזה הבינו שמהם יצא מלך המשיח שיפרוץ דרך ברוחנית, כדכתיב "והריחו ביראת ה'" (ישעיהו יא, ג)... על זה הכונה אמרו הזקנים לבעז "ויהי ביתך כבית פרץ אשר ילדה תמר ליהודה", באשר היה לבעז לחשוב שלא יראה מרות זרע הגון באשר איננה מיוחסת וראויה אליו, וכדאיתא בקידושין (ע ע"א) "הנושא אשה שאינה הוגנת לו, הוויין לו בנים שאינם מהוגנים שנאמר 'כי בנים זרים ילדו' " (הושע ה, ז). משום הכי אמרו "ויהי ביתך כבית פרץ", שהיה גם כן שלא כפי הכלל באומה הישראלית. ועתה בא ספור כל הענין איך שהיה השגחה פרטית מסבב שיהא נולד פרץ דוקא בזה האופן, ובזה היה רשום התנוצצות המשיח הגואל האחרון.

שתי נשים, רות ותמר, פועלות בצורה לא מקובלת על מנת להמשיך את שושלת יהודה כדי שמשם תצמח מלכות בית דוד. יהודה חושב שתמר היא זונה, ובעז חושש שרות איננה מיוחסת ואיננה מתאימה לו. והקב"ה מסבב הסיבות שכך תבוא לעולם מלכות בית דוד כשתכונת ההתפרצות מלווה את המלכות.

3. אי מפרץ אתי – מלכא הוי

בסוגיה אגדתית נוספת בגמרא (יבמות עו, ב) הוזכרה ההלכה ש"מלך פורץ לעשות דרך ואין ממחין בידו" בהקשר לדוד המלך:

משנה. עמוני ומואבי אסורים ואיסורן איסור עולם, אבל נקבותיהם מותרות מיד.

שלשלת המלכות הימנו, "אלה תולדות אהרן ומשה" (במדבר ג, א) בשביל שלשלת הכהונה.

גמרא. מנא הני מילי? [מנין שהנקבות של עמון ומואב מותרות מיד?] אמר ר' יוחנן, דאמר קרא: "וכראות שאול את דוד יוצא לקראת הפלשתי אמר אל אבנר שר הצבא בן מי זה הנער אבנר ויאמר אבנר חי נפשך המלך אם ידעתי" (שמואל א, יז, נה). ולא ידע ליה? והכתיב: "ויאהבהו מאד ויהי לו נושא כלים" (שמואל א טז, כא)! אלא אאבנה קא משאיל. ואביו לא ידע ליה? והכתיב: "והאיש בימי שאול זקן בא באנשים" (שמואל א, יז, יב), ואמר רב ואיתימא רבי אבא: זה ישי אבי דוד, שנכנס באוכלוסא ויצא באוכלוסא? הכי קאמר שאול: אי מפרץ אתי, אי מזרח אתי? אי מפרץ אתי - מלכא הוי, שהמלך פורץ לעשות דרך ואין ממחין בידו, אי מזרח אתי - חשיבא בעלמא הוי. מאי טעמא אמר ליה שאול עליה? דכתיב "וילבש שאול את דוד מדיו כמדתו" (שמואל א, יז, לח), וכתיב ביה בשאול "משכמו ומעלה גבוה מכל העם" (שמואל א, ט, ב). אמר ליה דואג האדומי: עד שאתה משאיל עליו אם הגון הוא למלכות אם לאו, שאול עליו אם ראוי לבא בקהל אם לאו. מאי טעמא? דקאתי מרות המואביה.⁴¹

בהמשך התקיים דיון במעמדו של דוד, ובסוף הסוגיה נאמר שזו הלכה למשה מסיני שנמסרה בקבלה איש מפי איש דרך בית דינו של שמואל הרמתי, ש"עמוני" - ולא עמונית, 'מואבי' - ולא מואבית" (יבמות עז, א, ע"פ המהרש"א). השיח של שאול ודואג האדומי היה בעת שדוד התכונן לצאת למלחמה מול גלית. גלית חרף את ישראל במשך ארבעים יום, ואף אחד לא היה מוכן לצאת ולעמוד מולו ולהילחם בו. הכל ברחו בזמן שגלית עלה לחרף. הוצעו פרסים והטבות למי שהיה מוכן לעמוד מול גלית, אך איש לא מוכן (שמואל א, יז, א-יא). כשדוד הגיע למחנה על מנת להביא אוכל לאחיו, הוא שומע את דברי החירוף של גלית ומוכן להתייבב מולו ולהילחם בו. שאול נסה לשכנע את דוד שלא ילך, אך הוא היה נחוש ללכת. שאול נותן לו את מדיו, אך דוד פוּשט אותם, ויצא לקרב כשבידו כמה חלוקי נחל ואמונה גדולה. בכך דוד שובר שוויון. הוא פורץ את המצב ומשנה את התמונה (שם יא-מ).

שאול בירר מה מקור משפחתו של דוד, מזרח או מפרץ. אם הוא ממשפחת זרח - אז הוא אכן ממשפחה חשובה אבל אין לחשוש ממנו. אך אם הוא ממשפחת פרץ,

41. הרב משה צבי נריה, "ברוך שומר הבטחתו לישראל", נר למאור - הגדה של פסח, עמ' 67, כתב כך: "את זו דרש מרן הגרי"מ חרל"פ זצ"ל בה' אייר תש"ח. אמרו חז"ל ביבמות עו ע"ב 'אמר ליה דואג האדומי לשאול עד שאתה משאיל עליו אם הגון הוא למלכות אם לאו, שאול עליו אם ראוי לבוא בקהל אם לאו'. ואף באחרית הימים, בהתנוצצות מלכות משיח בן דוד, יראו חכמים סימני הוד מלכות, ומאחרים תתעלם ההלכה ויאמרו שאינו ראוי לבוא בקהל ה'".

אז יש לו תכונות של מלך. הביטוי לכך הוא ההלכה: "שהמלך פורץ לעשות דרך ואין ממחין בידו". באותה עת דוד עדין איננו מלך אך שאול חושש שבמעשה זה הוא מסמן עצמו כמלך הבא.

4. רבו עבדים המתפרצים – דוד ונבל הכרמלי

לאחר הניצחון על גלית, דוד נושא את בתו של שאול לאשה, אך הוא נאלץ לברוח מביתו של שאול חותנו. הוא מסתובב במדבר יהודה, כששאול וגם בני שבטו רודפים ומציקים לו. עם אנשיו הוא מגן על הקו הדרומי של נחלת שבט יהודה. בדרום הר חברון היה גר איש עשיר ששמו נבל הכרמלי, אך עליו גם נאמר: "והאיש קשה ורע מעללים והוא כלבי" (שמואל א כה, ג). דוד שמע שנבל הכרמלי גוזז את צאנו, והוא שלח עשרה מאנשיו שיבקשו מנבל סיוע באוכל. תגובת נבל היא:

ויען נבל את עבדי דוד ויאמר: מי דוד, ומי בן ישי. היום רבו עבדים המתפרצים איש מפני אדניו (שמואל א כה, י).

רש"י הסביר שהתרסה של נבל: "מי דוד" כוונתו: "מה הוא חשוב שאתן לו את שלי הלא מרות המואביה בא". נבל ערער על המעמד של דוד מאחר שבא מרות המואביה, זאת לאחר שכבר הוכרעה ההלכה ש"מואבי" ולא מואבית. הטיעון שהוא בא מזרעו של פרץ אינו לענין כי הוא צאצא של רות המואביה, ומעין מה שאמר דואג לשאול: עד שאתה שואל אם הוא מפרץ או מזרח תשאל אם ראוי לבא בקהל.

הוא הוסיף עוד: "רבו עבדים המתפרצים". תכונת ההתפרצות היא תכונה של מלכים, ונבל זלזל ואמר שדוד הוא מאלו שמחקים מעשיהם של מלכים אבל הם בעצם עבדים. הם לא מתאימים כלל למלכות.

לא רק זאת. על פי התלמוד ירושלמי (סנהדרין ב, ג), כלב טען שהוא צריך להיות המיועד למלוכה מאחר שהוא צאצא של כלבי הבן השלישי של חצרון. לחצרון בנו של פרץ היו שלושה בנים: ירחמיאל, רם, וכלבי. ירחמיאל נדחה מהמלוכה כי נשא נכרית,⁴² וממילא גם בעז צאצאו של רם צריך להידחות מאחר שנשא את רות, ממילא הוא עצמו שהיה צאצא של כלבי, בנו השלישי של חצרון, צריך להיות המלך. מכאן שהביטוי: "עבדים מתפרצים" הוא לעג לצאצאי פרץ, שמענתה מעמדם הוא כעבדים, ולשווא הם נושאים את הייחוס של פרץ.

42. פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) רות פרק ד: "ולמה לא נתייחס ירחמאל? לפי שנשא גויה להתעשר בה, שנאמר 'זתהי אשה אחרת לירחמאל ושמה עטרה' " (דברי הימים א, ב, כו).

5. ימין ושמאל תפרוצי... על יד איש בן פרצי

הנביא ישעיהו ניבא על ציון:

הרחיבי מקום אהלך ויריעות משכנותיך יטו אל תחשכי האריכי מיתריך ויתדתיך חזקי. כי ימין ושמאל תפרצי וזרעך גוים יירש וערים נשמות יושיבו (ישעיהו נד, ב-ג).

הנביא מיכה ניבא על ימות המשיח:

עלה הפרץ לפנייהם פרצו ויעברו שער ויצאו בו ויעבר מלכם לפנייהם וה' בראשם (ב, יג).

הרב שלמה אלקבץ, בפיוט לכה דודי, ציין באמצעות מי תתרחב ציון:

ימין ושמאל תפרוצי
ואת ה' תעריצי
על יד איש בן פרצי
ונשמחה ונגילה.⁴³

הביטוי "בן פרץ" מופיע במדרש (בראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשה יב, ד) בהקשר של עולם מתוקן וטוב לאחר שתוקן חטא אדם הראשון:

ר' יודן בשם ר' אבון ששה כנגד ששה דברים שניטלו מאדם הראשון, ואלו הן: זיוו, וחיי, וקומתו, ופרי הארץ, ופרי האילן, ומאורות.
... ר' ברכיה בשם ר' שמואל בר נחמן: אף על פי שנאמרו הדברים על מליאתו, כיון שחטא אדם הראשון נתקלקלו. ועוד אין חוזרין לתיקונן עד שיבוא בן פרץ.

את הבסיס לתיקון חטא אדם הראשון ע"י בן פרץ, ייחס המדרש לכך שהמילה "תולדות" כתובה בכתוב מלא בשני מקומות בלבד במקרא: "אלה תולדות השמים והארץ בהבראם" (בראשית ב, ד), וכן "ואלה תולדות פרץ" (רות ד, יח). הופעתו של משיח בן פרצי היא ביטוי לתיקון החטא והקלקול של האדם הראשון בטבע ובמציאות של העולם.

תכונת ההתפרצות מאפיינת את תקופת הגאולה, עקבתא דמשיחא. כך הסביר הרב יעקב משה חרל"פ ("בן פרצי", מעיני הישועה, עמ' קצח):

43. כבר באחד הבתים הקודמים בשיר נזכר מי מצאצאי ישי בית הלחמי, כמי שמנער מן העפר לקראת הגאולה: "התנערי מעפר קומי, לבשי בגדי תפארתך עמי, על יד בן ישי בית הלחמי קרבה אל נפשי גאלה".

בן פרצי - אם החשך מתרבה ביותר יש לפעמים שמתעורר כח פנימי אשר אינו רוצה ואינו יכול להתחשב עם המצב ופורץ גדרות עולם. והוא כוחו של דוד המלך הנקרא "בן פרצי", שבאחרית הימים יפרוץ באמת את כל המחיצות, ויעלה בידו להתגבר על כוחות המתנגדים לעקור אותם ולכלותם מן הארץ.⁴⁴

התכונה של ההתפרצות שורשה אצל דוד המלך הנקרא "בן פרצי", והיא משקפת את מה שקורה באחרית הימים בתקופה של גאולה. אין מדובר על התפרצות שלילית ומנוגדת לתורה או לחוק מדינה, וכן אין מדובר על התפרצות שאי אפשר לעכל את השפעתה, אלא על התפרצות חיובית של עשייה ויצירה, והתמודדות למול כוחות מתנגדים.

סיכום

הכלל: "מלך פורץ לו דרך, ודרך המלך אין לה שיעור", עוסק בסמכות של כל מלך - מלך מבית דוד ומלך ישראל, וכל מנהיגות שלטונית לאומית, ליטול ולהפקיע אדמות ורכוש של אנשים פרטיים לטובת הכלל. הנטילה וההפקעה של הרכוש והאדמות היא אך ורק לצרכים הנדרשים ואף יש להגביל השימוש בזמן אם אפשר, ולא לשם תועלת אישית של המנהיג או הקרובים אליו. את הסמכות הזו יש להפעיל בחכמה ובאיזון, ועל השלטון להציב לנגד עיניו שמטרתו טובת העם ולא להיפך. רצון המנהיגות צריך להיות שלא לפגוע באנשים פרטיים, אלא לדאוג לרווחתם וטובתם.

הכלל: "מלך פורץ לו דרך", מופיע במשנה בשני הקשרים - מלחמה, וחיי שגרה. היקף הסמכות "לפרוץ דרך" בעת מלחמה על מנת להצליח ולנצח בה, גדול יותר מאשר בשביל קידום חיי שגרה ופיתוח צרכים של הכלל. בעת מלחמה ובהנחה שאין ברירה אחרת, ניתן להשתמש ברכוש פרטי על מנת לנצח במלחמה, ואין חובה לפצות או לשלם לאנשים הפרטיים שרכושם נפגע או נלקח. מדובר על מצב של פיקוח נפש. בעוד שלשם קידום צרכים ציבוריים אחרים, יש חובה לפצות או לשלם עבור שימוש או נטילה של רכוש פרטי. סמכות זו מוגבלת ויש לנצל אותה בחכמה ובאיזון.

סמכות המלך לפרוץ דרכים במובן רחב של נטילת רכוש או קרקעות לטובת צרכי הרבים, נתונה לכל מנהיג לאומי. ובכל זאת, היא ייחודית ומתאימה במובנים

44. בהמשך דבריו שם הסביר הר"מ חרל"פ את הביטויים וההשפעה שיש לתכונת ההתפרצות על תהליכים שקורים בימות המשיח, ואלו תגובות נגד הדבר מעורר. ראה עוד בדברי הרב יעקב משה חרל"פ, "שורש ההתפרצות בקדושה", מעיני הישועה, עמ' פ. ראה גם בדברי הראי"ה קוק, ח' קבצים, קובץ ה', קצב; קבצים מכת"י קדשו, עמ' קכ [11].

נוספים למלכות בית דוד שמוצאה מפרץ בנו של יהודה ותמר. פעולת ההתפרצות שנעשתה ע"י תמר אמו, ועל ידי פרץ עצמו בעת לידתו, מלוות ומובילות את השושלת בעת לידת דוד. רות סבתו פורצת את הכללים והמוסכם, ומשם נסללת הדרך להקמת מלכות בית דוד. דוד היה צריך להיאבק על מעמדו ועל ייעודה של שושלת פרץ, עד שלבסוף התמנה להיות מלך על כל ישראל. תכונת ההתפרצות הזו של פרץ, והכלל "מלך פורץ לו דרך", מאפיינת גם את הדור והתקופה בה מתגלים עקבותיו של משיח. פריצה קדימה, הובלה ויצירה, הן ממאפייני הנהגת המלכות הזו ואין לה שיעור.